

Ключевые слова: советская этнология, украинская этнология, семья, брак, семейство, типы семьи, межнациональные браки, семейный быт, семейная обрядность, родство

Summary. Berestenko O.V. Historical and cultural notion of a family in the works of Anatolii Ponomaryov. The works written by ethnologist Anatolii Ponomaryov and dedicated to the notion of a family are analyzed in this article. The author asserts that A. Ponomaryov is one of the experts in the field of Ukrainian ethnological family; in his works he has undergone the transformation of approaches from the Soviet political order to the world modern tendencies of studying the notion of a family and matrimonial relationships.

Key words: Soviet ethnology, Ukrainian ethnology, family, marriage, family types, international marriages, family life, family traditions and customs, civil cognation

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 930.2 (477)

О.М. Владига

СТАНОВЛЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛОЗНАВЦЯ (СТУДЕНТСЬКІ РОКИ)

Стаття присвячена проблемі становлення М. Грушевського як дослідника історичних джерел. Показана еволюція джерелознавчих зацікавлень початкуючого вченого в його перших наукових працях. Зроблено висновок про значний вплив на джерелознавчу методологію дослідника В. Іконникова, Ф. Фортинського та В. Антоновича.

Ключові слова: М. Грушевський, джерелознавство, літописи, В. Іконников, Ф. Фортинський, В. Антонович

Перший київський період життя Михайла Грушевського був безпосередньо пов'язаний із його навчанням на історико-філологічному факультеті Київського університету. Саме в цей період відбулося його становлення як історика: формувалися наукові погляди та навички наукового пошуку, методологічні прийоми дослідження. Молодий історик активно займався вивченням історичних джерел, що стали емпіричним фундаментом у його роботі над першими працями. У київський період М. Грушевський опанував також навички архівної роботи та техніку видання джерел. Цьому сприяло відвідання лекцій видатних джерелознавців В. Іконникова, Ф. Фортинського, В. Антоновича. Саме ці науковці стимулювали допитливого юнака до написання більшості його ранніх наукових праць. Методологічні погляди В. Іконникова й, особливо, В. Антоновича, як виявили сучасні дослідники, значною мірою вплинули на методику та методологію джерелознавчого доробку М. Грушевського.

Попри наявність у грушевськознавчих студіях широкого пласту різноманітних досліджень наукової спадщини М. Грушевського, кількість спеціальних розвідок його джерелознавчої роботи залишається незначною. Насамперед це стосується раннього періоду його творчості. У працях О. Купчинського [1], О. Сухого [2], О. Мазура та Ю. Киричука [3], А. Скоця [4], В. Сокола [5], присвячених джерелознавчим студіям молодого Грушевського, переважно проаналізовано його погляди на те чи інше історичне джерело. Окремо варто відзначити дослідження В. Ульяновського [6] про ранні праці вченого. Цей дослідник, публікуючи одну з перших наукових праць М. Грушевського – реферат "Роспись имущества Н.И. Романова и представляемые ею бытовые данные", зробив місткий аналіз здійсненої молодим істориком джерелознавчої роботи та виявив впливи на використану ним методологію його вчителя В. Іконникова. Цікаві спостереження над джерелознавчими засадами ранніх праць М. Грушевського містяться також у змістовних коментарях П. Кулаковського при підготовці до перевидання його перших студентських творів [7]. У цілому ж проблема становлення М. Грушевського як джерелознавця вивчена фрагментарно, що вимагає її самостійного комплексного опрацювання.

Перші навички критичної джерелознавчої праці М. Грушевський здобув на семінарах такого знаного представника київського осередку як Федір Фортинський. Власне на його

семінарах із загальної історії юний Грушевський підготував перші джерелознавчі реферати “Древности”, “Русские древности”, “Брак”, “Тельмгольд и его “Славянская хроника””. Центральне місце в рефераті “Древности” займає аналіз ставлення до матеріальних і духовних цінностей в минулому і сьогоденні. Як початкуючий джерелознавець, М. Грушевський наводить свою хронологічну класифікацію “древностей” і визначає особливості різноманітних груп історичних джерел епох кам’яного, бронзового і залізного віку. Особливе місце він відводить писемним джерелам і появі писемності, що, на його переконання, відділила доісторичні часи від історичних. При аналізі пам’яток “історичних часів” М. Грушевський аналізує особливості писемних історичних джерел стародавності й середньовіччя, при цьому залучає до своєї праці твори античних істориків і філософів, а також середньовічних хроністів. Цікаво, що молодий дослідник вдається й до аналізу становлення наукових джерелознавчих студій у ХІХ ст., при цьому наголошує на особливій ролі Леопольда Ранке, котрий “уперше застосував критичний метод до джерел” [8].

Дослідження М. Грушевського продовжили реферати “Русские древности” та “Брак”. У першому простежуємо певну еволюцію наукових поглядів молодого історика – поняття “древности” він дедалі частіше ототожнює виключно з археологічними пам’ятками [9]. У роботі над своїм наступним рефератом “Брак”, М. Грушевський на широкому джерельному матеріалі досліджує державну регламентацію шлюбу від античності до нового часу [10].

Джерелознавча інтуїція та дослідницький талант М. Грушевського уперше розкрилися при написанні ним реферату “Тельмгольд и его “Славянская хроника””, що був присвячений дослідженню “Слов’янської хроніки” саксонського священика ХІІ ст. Гельмгольда. У цьому рефераті М. Грушевський навів огляд залучених ним історичних джерел, подав відомості про самого автора хроніки, проаналізував вплив особи автора та особливостей його епохи на стиль твору. Серед провідних ознак останнього історик називає описовість, фактографізм, відсутність критичного підходу. М. Грушевський також порівнює різні редакції та видання твору, намагаючись показати особливості його інтерпретації дослідниками багатьох епох. Цікавою також є спроба вченого визначити місце “Слов’янської хроніки” Гельмольда серед загального компендіуму джерел до ранньої історії слов’ян [11].

У першому семестрі третього курсу історико-філологічного факультету Київського університету М. Грушевський під керівництвом В. Іконнікова підготував серйозне джерелознавче дослідження на тему “Роспись имущества Н.И. Романова и представляемые ею бытовые данные”. У цій праці можемо простежити подальшу еволюцію формування джерелознавчого методу історика. У цьому рефераті студент Грушевський, за визнанням сучасного дослідника В. Ульяновського, демонструє високий рівень володіння методом аналітичної критики джерела.

Названа праця побудована за схемою різнобічного джерелознавчого аналізу документальної історичної пам’ятки. Молодий дослідник здійснює докладну як зовнішню, так і внутрішню критику джерела. На початку М. Грушевський коротко висвітлює біографію боярина Микити Івановича Романова. Далі, при зовнішній характеристиці “Росписи” як документа, відзначає неповноту опису майна, адже це було лише те майно, що відійшло у власність царя Романова. Характеризуючи джерело, вказує на його структуру: наявність приміток, супровідні документи про видані предмети, включення до його складу кількох окремих різночасових описів майна. Далі М. Грушевський поділяє “Роспись” на три окремі частини – три різноманітні переліки речей і їх роздачі. Аналізуючи факти біографії М. Романова, дослідник робить власні спостереження про причини неповноти списку майна. Переходячи до переліку зазначених в “Росписи” речей, М. Грушевському пропонує декілька важливих висновків про особистість їхнього власника і порівняє ці дані з загальновідомими фактами його біографії. Так, на підставі вміщеного в документі переліку книжок із бібліотеки боярина початкуючий учений відзначає симпатії власника речей до західної культури і вірність “старорусскому благочестю” [6, 270]. Підводячи підсумки джерелознавчому аналізу, М. Грушевський наголошує на цінності “Росписи” як історичного джерела. На його переконання, “стосовно деяких сторін побуту розпис наводить доволі докладні свідчення” [6, 270].

В. Ульяновський, який віднайшов та опублікував згадану працю М. Грушевського, відзначає наявність на полях її рукопису зроблених В. Іконниковим приміток, де містились пропозиції керівника студентів використати для порівняння подібні описи майна царя Івана IV, патріарха Никона, кн. В. Голіцина, залучити також спогади сучасників боярина (Авраамія Паліцина, Івана Тимофєєва, подорожніх до Святої Землі) [6, 265]. Ці зауваження, як видно з реферату, були враховані М. Грушевським в праці. Так, багато побутових деталей для порівняння були взяті з опису подорожі гольштинського посольства, зробленого Адамом Олеарієм, а також з Розхідної книги патріарха Никона [6, 230–232].

Наприкінці свого дослідження М. Грушевський робить висновок про загальну цінність для історичної науки документів подібного роду. На його переконання, "описи имущества занимают видное место среди источников для изучения быта и вообще внутренней жизни народа. Они представляют и данные антикварно-археологические в своих описаниях одежды, вооружения, утвари, и данные экономические (о промышленности, хозяйстве, ценах), и данные о разнообразии и характере потребностей современной культуры, о степени ее самобытности и заимствования, наконец, на обиходе отражается развитие, склонности хозяина и подробная опись может служить иногда источником для определения развития и духа общества" [6, 267–268].

Проаналізована праця М. Грушевського, на нашу думку, репрезентує його не лише як джерелознавця-текстолога, а й дослідника матеріальних історичних джерел. Молодий історик майстерно піддає аналізу й інтерпретує особливості наведених в документі речових джерел, на підставі цього робить цікаві висновки про стан суспільного, економічного і культурного розвитку тогочасної Московської держави. Як зазначає В. Ульяновський, реферат М. Грушевського є свідченням значного впливу методологічних поглядів В. Іконникова на ранньому етапі становлення дослідника як джерелознавця. "Засадничі підстави детального і всебічного аналізу кожного історичного джерела, – переконує сучасний дослідник, – були закладені до наукової методики молодого історика в процесі його занять з першокласним джерелознавцем В.С. Іконниковим" [6, 264].

Першою друкованою працею молодого Михайла Грушевського стала його стаття "Південноруські господарські замки в половині XVI ст. Історико-статистичний нарис", надрукована в 1890 р. у "Университетских известиях". Ідея написання цієї праці була піддана початкуючому досліднику Володимиром Антоновичем після прочитання ним на практичних заняттях зі студентами історико-філологічного факультету Київського університету ряду описів українських замків. В основу праці була покладена ідея створення цілісного образу функціонування південноруських замків в середині XVI ст. на основі докладного аналізу різноманітного джерельного матеріалу.

Це дослідження демонструє становлення принципів джерелознавчої методології М. Грушевського. Для молодого науковця джерело стає засобом дослідження минулого, через призму якого пізнається об'єктивна історична реальність. Такий підхід у дусі джерелознавчих принципів школи Л. Ранке був закладений молодому науковцеві ідеями його вчителя В. Антоновича як послідовника теорій позитивізму та німецького історизму.

Праця передусім ґрунтована на свідченнях "Описів замків", укладених при здійсненні урядових ревізій у 1545 та 1552 рр., і доповнена чисельним актовим та іншим джерельним матеріалом. Із цих описів М. Грушевський запозичив основну масу фактологічного матеріалу, у першу чергу інформацію про зовнішній вигляд і улаштування замків, стан їхнього управління, оборони й обслуговування. Це дало змогу молодому вченому дослідити еволюцію багатьох історичних явищ.

М. Грушевський вдається також до аналітичної критики "Описів" як історичних джерел. Особливо важливим в його дослідженні було з'ясування обставин появи цих пам'яток. Він наводить історію проведення ревізій, причини їх укладення, коротко висвітлює перебіг діяльності ревізорів. Учений порівнює змістову наповненість різних "Описів". На його переконання, "Опис 1545 року становить цілісний зв'язний виклад ревізії; відомості про розташування замків переплітаються з окремими епізодами; наводяться переговори, скарги, документи – все це дає багато цінних побутових деталей". На противагу йому "Описи 1552 року наповнені сухими відповідями на питання однієї й тієї ж програми;

поступаючись описам 1545 року, що рясніли побутовими деталями, вони перевершують їх точністю й багатством відомостей щодо адміністрації, фінансів та ін.” [12, 161].

Для створення цілісної картини функціонування південноруських замків, М. Грушевський залучив велику кількість інших видів джерел. Отак, висвітлюючи історичне тло епохи, він широко використовував літописні пам'ятки. З їхніх текстів йому вдалося виокремити численні факти щодо заснування і вигляду замків. Приміром, із тексту “Межигірського літопису”, що охоплював події 1608–1700 рр., дослідник наводить цитату про фундації фортеці та монастирю віленським воєводою Ольбрахтом Гаштовтом [12, 162–163]. З “Київського літопису” [12, 162] кінця XVI – початку XVII ст. ним було взято описи Київського замку. М. Грушевським також були використані “Аннали” Яна Длугоша, де містилась інформація про долю збудованого Казимиром III кам'яного замку в Володимирі [12, 164].

Величезний пласт фактологічного матеріалу М. Грушевський також почерпнув із численних актових джерел XVI ст., що мали доповнити дані з “Описів” 1545 та 1552 рр. Зокрема, висвітлюючи проблему обов'язків шляхти по будівництву і ремонту замків, він звертається до статей Городельського та Віленського привілеїв, що покладали на шляхту й інші групи населення ці повинності [12, 168]. Вчений також активно використовував текст Литовського Статуту 1588 р. для вивчення змін у повинностях населення, пов'язаних із ремонтом замків [12, 169].

Урешті, багатий матеріал для дослідження дали М. Грушевському численні королівські і князівські грамоти. Завдяки цим документам він висвітлив динаміку заснування замків, особливості їхнього забезпечення, обов'язки різних груп населення щодо замку. Так, учений звертається до грамот на заселення Брусилова (1574 р.), Корсуня (1585 р.), Василькова (1586 р.), Чигирин (1589 р.), Бикова (1605 р.), Крилова (1616 р.), Лисянки (1622 р.) [12, 158]. При аналізі повинностей міщан щодо оборони замків дослідник використав привілей міста Сурож (1570 р.), Уставну грамоту Києву, грамоти Луцьку (1497 р.) й Володимирі (1509 р.) [12, 176]. Вивчаючи проблему постачання замку припасами, М. Грушевський залучає грамоту на староства Мстиславське і Радомське (виданий великим князем привілей для Юрія Зеновича від 1529 р.) [12, 179].

Вершиною наукової діяльності М. Грушевського у студентські часи став фундаментальний “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття”. В цій праці молодий дослідник проявив себе цілком сформованим істориком і вмілим фахівцем-джерелознавцем. Уже сама фундаментальність наукового завдання – вивчення історії політичного центру давньоруської держави – вимагала від молодого дослідника значних і різнобічних джерелознавчих пошуків.

Джерельною основою дослідження стали літописні свідчення. Основним джерелом для “Нарису” М. Грушевський обрав “Літопис Руський” за Іпатіївським списком, який і став фактологічною базою праці, про що свідчать цитати і покликання в книзі. Наступними за важливістю в праці вченого виступають Лаврентіївський список і Перша Новгородська редакція літопису, що належали до північноруської традиції літописання. У “Нарисі” ці редакції літопису були використані М. Грушевським з метою верифікації основних свідчень Іпатіївського списку: він часто використовує свідчення північноруських списків (Лаврентіївський, Воскресенський, Никонівський, Перший Новгородський або Перший Софійський списки) для порівняння і уточнення незрозумілих і суперечливих місць в Іпатіївському літописі.

У “Нарисі історії Київської землі” молодий Грушевський виступає вже як вповні професійний дослідник джерел. Це засвідчує його текстологічний аналіз літописних списків. Наприклад, залучаючи до роботи з джерелами історико-порівняльний метод і метод типологізації, він вказує, що укладач Іпатіївського зведення під подіями 1135 р. поєднав у тексті дві взаємодоповнюючі себе версії подій [13, 166]. Також він аналізує джерела літописної оповіді, зафіксованої в Іпатіївському списку, про мученицьку смерть князя Ігоря в 1147 р. і чудеса з його тілом. При цьому доходить висновку, що початковою була коротка версія оповіді, зафіксована в Лаврентіївському списку, яка згодом була скопійована з “Житієм св. князя Ігоря” і доповнена “пространными речами” [13, 193].

Важливим дослідницьким завданням при роботі з літописами було визначення хронології подій у їхніх текстах. Отак, порівнюючи дані Іпатіївського, Лаврентіївського і

Густинського літописів щодо подій 1230-х рр. та встановлюючи чітку хронологію подій, М. Грушевський доходить висновку про порушення послідовності подій в Іпатіївському літописному зведенні. На його переконання, події укладення миру між князями Михайлом і Ярославом зсунуті з 1232 на 1231 р., а події 1233 р. на 1231 р., події з 1230 р. подані між подіями 1229 р. Також учений дійшов висновку про "випередження" подій 1234 р. в Густинському літописі, що мали місце дещо раніше [13, 300]. При аналізі дати взяття Києва монгольськими військами М. Грушевський вказує про запозичення Густинським, Софійським, Воскресенським, Тверським і Никонівським зведеннями дати 6 грудня з Лаврентіївського зведення; при цьому висуває припущення про новгородське походження дати 19 листопада, що була зафіксована в Першому Псковському і Супрасльському зведеннях і літописі Авраамки. Не знаходячи причин для такої різниці в фактах, дослідник все-таки схиляється до останньої дати, порівнюючи її з свідченнями Платона Карпіні і Волинського літопису про нетривалість облоги [13, 442–443].

Аналізуючи свідчення давньоруських джерел, молодий учений сміливо вступає в наукову дискусію зі своїми іменитими сучасниками та попередниками. Приміром, він підтримує тлумачення М. Карамзіним і М. Погодіним фрагменту літопису за Іпатіївським списком, де вияснюються причини укладення миру між князями Ізяславом та Юрієм Долгоруким. При цьому дослідник заперечує погляди на ці події Д. Арцибашева і С. Соловійова [13, 207]. Також дискутує з деякими дослідниками, які ототожнювали два походи проти половців у 1170 і 1171 рр. брата київського князя Гліба Міхалка, посилаючись на значну подібність описів цих подій у літописі, підтримує позицію С. Соловійова і К. Бестужева-Рюміна, що наголошували на самостійності цих походів [13, 248].

Цікавою є дискусія М. Грушевського з більшістю істориків (П. Голубовським, М. Карамзіним, Д. Арцибашевим, М. Полевим і М. Погодіним) щодо походження князя Ізяслава, якого традиційно, згідно літописної традиції, вважали сином галицького князя Володимира Ігоровича. Тут учений започатковує наукову дискусію щодо походження т.зв. болохівських князів, яких вважали родичами чернігівської княжої гілки, а отже і згаданого Ізяслава. Спираючись на літописні свідчення, М. Грушевський заперечує можливість спорідненості болохівських князів із чернігівськими князями (і взагалі зі всіма Рюриковичами) [13, 300–301].

Найповніше джерелознавчий талант молодого вченого розкривається при написанні ним останнього розділу "Нарису", що охоплював історію Київської землі від нашестя монголів до кінця XIV століття. Оскільки цей період був значно слабше висвітлений в історичних джерелах і мав багато білих плям та суперечливостей, перед М. Грушевським постало нелегке завдання отримати з історичних джерел потрібні для реконструкції минулого Київської землі факти. Молодому джерелознавцю варто було не лише виокремити скупі події з історичних джерел, а й визначити їхню достовірність і відділити від численних легендарних нашарувань, які, за браком достовірних даних, поширювали в науці попередники та сучасники вченого. За влучним висловом самого М. Грушевського, "доводиться піддати інквізиційним тортурам небагаті повідомлення джерел, щоби отримати від них якомога більше" [13, 440].

Характеризуючи реалії факту розорення монголами Києва М. Грушевський, вслід за своїм учителем В. Антоновичем, вказує на емоційний і гіперболізований характер висвітлення тих трагічних подій у літописах. Порівнюючи літописні описи подібних захоплень Києва степовиками в 1169 і 1202 рр., він відзначає шаблонність описів суздальського літописця, що не був очевидцем подій. "У літописця були готові шаблонні форми, – вказує вчений, – в котрі він одягав свої свідчення, мало турбуючись про те, наскільки вони відповідали дійсності" [13, 448]. Порівнюючи літописні дані з наведеними в описі подорожі Платона Карпіні фактами, він доводив, що засвідчене в Синописі розорення Печерської лаври відноситься до походу на Київ військ Едигея в 1416 році. Звідси М. Грушевський робить висновок про безпідставність тверджень Погодіна, Соболевського та М. Владимирського-Буданова про запустіння південних Руських князівств. "Я вважаю, – твердить молодий дослідник, – що ми не маємо твердих позитивних підстав для того, щоби передбачати поголовне винищення та повне запустіння Києва" [13, 450]. Таким чином

молодий учений аргументовано долучився до голосної в той час дискусії про масову міграцію великоруського племені в ростово-суздальські землі й прихід на Наддніпрянщину предків українців з Галичини та Волині. Ця гіпотеза, як відомо, лягла в основу російської історіографічної традиції про “перетікання” династії з південноруських земель на північ.

Важливою рисою “Нарису” М. Грушевського було те, що він використовував не тільки писемні історичні джерела. Конструюючи широку джерельну базу для написання своєї праці, молодий дослідник широко залучає археологічний матеріал. Відзначимо, що археологія в ХІХ ст. починає активно накопичувати матеріал і поступово стає важливим аргументом в історичних дискусіях. У розширенні М. Грушевським джерельної бази за рахунок археологічних джерел сучасні дослідники одностайно простежують впливи школи В. Антоновича, що відстоював у тогочасній науці значення археологічних пам’яток як цінного і необхідного доповнення свідчень писемних джерел. Акцентуючи перспективність використання археологічних пам’яток для реконструкції Київщини давньоруської доби, М. Грушевський писав: “Археологічного матеріалу для Київської землі накопичилася вже значна кількість, проте він далеко не весь опублікований” [13, 388].

Отже, становлення джерелознавчої майстерності М. Грушевського як складової фахової підготовки історика-дослідника, безпосередньо пов’язане з навчанням у Київському університеті. Формування джерелознавчих поглядів історика відбувалося, в основному, через нормативні університетські курси. Сам М. Грушевський з великою симпатією згадував лекції В. Антоновича, В. Іконникова, Ф. Фортинського, що своїми фаховими порадами допомогли йому ліпше зорієнтуватися у безмежжі наукових проблем та відкрили перед молодою людиною розмаїття історичних джерел для вивчення минулого українців. Але оскільки нормативні курси, за словами М. Грушевського, часто були перевантажені “зайвою інформацією”, особливу роль у формуванні його як історика-професіонала відіграли дослідницькі семінари. Як ми дослідили, власне у семінарах Ф. Фортинського, В. Іконникова та В. Антоновича було закладено солідний багаж знань та умінь у галузі становлення джерелознавчого методу молодого вченого. Саме в цих семінарах М. Грушевським були написані перші наукові праці, що відображають етапи становлення його як фахівця-джерелознавця. У ранніх працях М. Грушевського вже помітні риси професійного підходу історика-джерелознавця – він наводив загальну картину походження та еволюції історичного джерела, майстерно проводив процедури його внутрішньої та зовнішньої критики, завжди намагався критично оцінити інформаційний потенціал джерел, сміливо полемізував із дослідниками стосовно вагомості того чи іншого джерела для реконструкції історичних подій тощо. Зрозуміло, що не всі ці складові джерелознавчої майстерності набули досконалості в творчій лабораторії вченого. Проте, можна цілком підтримати спостереження Л. Зашкільняка, що “саме в конкретному науковому середовищі Київського університету народився високопрофесійний вчений і талановитий дослідник минулого, який у своїй праці намагався органічно поєднувати наукову об’єктивність і глибоку повагу до власного народу” [14, 254].

Література

1. Купчинський О. Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) / О. Купчинський // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 137–143.
2. Сухий О. М. Грушевський – дослідник Галицько-Волинського літопису / О. Сухий // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наук. конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів, 1995. – С. 105–108.
3. Мазур О. Питання хронології подій Галицько-Волинського літопису у науковому доробку М. Грушевського / О. Мазур, Ю. Киричук // Там само. – С. 109–111.
4. Скоць А. “Слово о полку Ігоревім” у науковому осмисленні М. Грушевського / А. Скоць // Там само. – С. 111–115.
5. Сокіл В. М. Грушевський – дослідник літописних переказів Київської доби / В. Сокіл // Там само. – С. 115–116.

6. Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства / В. Ульяновський // Український археографічний щорічник. – К.: Наук. думка, 1993. – Вип. 2. – С. 263–280.
7. Кулаковський П. Історичні праці Михайла Грушевського кінця 1880–1890 рр. / П. Кулаковський // Грушевський М.С. Твори. – У 50 т.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5: Серія "Історичні студії та розвідки (1888–1896)". – С. 14–25.
8. Грушевський М. Древности / Михайло Грушевський // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 100, арк. 1–13.
9. Грушевський М.С. Русские древности / Михайло Грушевський // Там само. – Арк. 14–18.
10. Грушевський М.С. Брак / Михайло Грушевський // Там само. – Арк. 19–28 зв.
11. Грушевський М.С. Гельмольд и его "Славянская хроника" / Михайло Грушевський // Там само. – Спр. 101, арк. 1–39 зв.
12. Грушевський М.С. Південноруські господарські замки в половині XVI століття / Михайло Грушевський // Грушевський М.С. Твори... – С. 155–181.
13. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 560 с.
14. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) / Леонід Зашкільняк // Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С. 222–255.

Аннотація. *Владыга О.М. Становление Михаила Грушевского как источниковеда (студенческие годы). Статья посвящена проблеме становления М. Грушевского как исследователя исторических источников. Показана эволюция источниковедческих интересов начинающего ученого в его первых научных работах. Сделан вывод о значительном влиянии на источниковедческую методологию исследователя В. Иконникова, Ф. Фортинского и В. Антоновича.*

Ключевые слова: *М. Грушевский, источниковедение, летописи, В. Иконников, Ф. Фортинский, В. Антонович*

Summary. *Vladyga O.M. Formation of Mikhaïlo Hrushevsky's as a researcher of sources (student year). The article is devoted to the problem of M. Hrushevsky's formation as a researcher of historical sources. The evolution of source interests of the novice scientist in his first scientific papers has been shown. The conclusion about a significant impact of V. Ikonnykov, F. Fortynsky and V. Antonovych on the researcher's methodology of source has been made.*

Key words: *M. Hrushevsky, sources, chronicles, V. Ikonnykov, F. Fortynsky, V. Antonovych*

Надійшла до редакції 20.11.2011

Затверджена до друку 20.11.2011

